

جیکوب لاندو

پانچویں کیم

یک قرن درتکاپیہ و الحاق گری

ترجمہ دکتہ حمید احمادی

www.30book.com

www.30book.com

BOZKUR

فهرست مطالب

۹	مقدمه مترجم
۱۹	دیباچه
۲۹	۱. ترک‌های بیرونی: ظهور و سقوط پان ترکیسم در خارج
۶۳	۲. پان ترکیسم در امپراتوری عثمانی: پیدایش و رشد
۱۳۱	۳. پان ترکیسم در جمهوری ترکیه: مرحله پنهان
۱۸۷	۴. پان ترکیسم در جمهوری ترکیه: خیزش دوباره
۲۴۳	۵. پان ترکیسم در جمهوری ترکیه: بازگشت به مسیر اصلی
۲۹۱	۶. پان ترکیسم به‌عنوان یک پدیده الحاق‌گرا
۳۱۱	۷. از الحاق‌گری تا همبستگی
۳۷۱	پیوست: پان ترکیسم: گذشته، حال و آینده آن
۳۷۵	کتابنامه
۳۸۱	نمایه

مقدمه مترجم

یکی از عمده ترین تحولات سیاسی و فکری خاورمیانه در آغاز قرن بیستم، ظهور جریان ناسیونالیسم در سراسر منطقه بود. از این میان سه جریان ناسیونالیستی بیش از همه بر سیر تحولات منطقه تأثیر گذاشتند: ناسیونالیسم عرب، ناسیونالیسم ترک و ناسیونالیسم ایرانی. یکی از عمده ترین تفاوت های میان این سه جریان ناسیونالیستی این بود که ناسیونالیسم عرب و ناسیونالیسم ترک در آغاز ماهیت قومی داشتند، یعنی نوعی گرایش فکری در جامعه ای (عثمانی) که متشکل از اقوام گوناگون دارای سوابق سیاسی، مذهبی و فرهنگی متفاوت بود. هر یک از دو جریان فوق در مراحل آغازین خود در پی تأسیس یک دولت جدید مبتنی بر گروه قومی عرب و ترک بودند، این احساس عربیت و ترک بودن، به ویژه به شکل سیاسی آن از اواسط قرن نوزدهم پیدا شد، و قبل از آن هر دو گروه بر مفاهیم هویت اسلامی در درون سیستم خلافت اسلامی زندگی می کردند. ناسیونالیسم ایرانی برخلاف این دو جریان فکری، ماهیت قومی نداشت تا در پی تأسیس دولت جدید از درون یک امپراتوری بزرگ تر باشد. برعکس، ناسیونالیسم ایرانی در واقع نوعی بیداری آگاهی ملی بود که به درجات گوناگون، البته بیشتر به شکل فرهنگی و سپس سیاسی در میان اقشار گوناگون جامعه ایرانی وجود داشت. تاریخ کهن دولت ایرانی که حداقل هزار سال قبل از ظهور اسلام تولد یافته بود از یک سو، و کتاب های گوناگون تاریخی و ادبی موجود به زبان های ایران باستان و به ویژه پهلوی و ترجمه آنها به عربی و

فارسی پیرامون تاریخ ایران، وجود میراث ادبی کهن، به شکل نظم و نثر، و تداوم آگاهی ملی ایرانیان، البته به شکل سنتی و نه مدرن آن، از سوی دیگر، در بیداری ملی ایرانیان نقش اساسی ایفا کرده بود. گذشته از این، وجود آثار حماسی همچون شاهنامه فردوسی با یادآوری دوران اسطوره‌ای و تاریخی ایران، ویژگی و برجستگی خاصی به آگاهی ملی و هویت ایرانیان در مقایسه با دو گروه قومی عرب و ترک بخشیده بود. ویژگی «قومی» جریان ناسیونالیسم عربی و ترکی و تلاش آنها برای ایجاد یک دولت یکدست قومی و بحران هویت شدیدی که در پایان قرن نوزدهم جامعه عثمانی را در بر گرفته بود، باعث شد که هردو ناسیونالیسم قومی عرب و ترک، به تدریج جنبه رمانتیک به خود گرفته و به مرزهای افراطی ایدئولوژی‌های «پان» قدم بگذارند. بدین خاطر بود که این دو جریان از اوایل قرن بیستم به بعد گونه‌های افراطی ناسیونالیسم «پان عربی» و «پان ترکی» را به خود گرفتند و برای یکپارچه کردن و ادغام سرزمین‌های پراکنده‌ای که به گمان آنها نشان از رگه‌های قومی آنها داشت تلاش کردند. بدین گونه بود که حتی پس از فروپاشی امپراتوری عثمانی، دولت‌های جدیدالتأسیس عربی و ترکیه با الهام‌گیری از ایدئولوژی الحاق‌گرایانه «پان عربیسم» و «پان ترکیسم» در پی گسترش نفوذ سرزمینی خود به مناطق همجوار و گاه دور از مرزهای خود برآمدند. ناسیونالیسم ایرانی، حتی در نوع «پان» خود که به لحاظ زمانی مدت‌ها پس از پان ترکیسم و پان عربیسم ظهور کرد، هیچ‌گاه جلوه‌های الحاق‌گرایانه و افراطی به خود نگرفت. این به‌ویژه از اینجا ناشی می‌شده که ناسیونالیسم ایرانی بنا به ماهیت خود، برخلاف دو جریان ناسیونالیسم عرب و ترک، در پی درهم‌ریختن نظم سرزمینی و فروپذیری و الحاق سرزمین‌های دیگر برای پی‌ریزی یک دولت قومی نبود، بلکه بیشتر بر آن بود تا در درون مرزهای دولت-ملی ایران به بازسازی نظام سیاسی ایرانی بپردازد. زمینه‌ها را برای نوسازی و پیشرفت جامعه ایرانی فراهم آورد. به دلیل همین تفاوت‌های اساسی بود که سه جریان ناسیونالیستی عمده خاورمیانه به لحاظ تأثیرگذاری بر تحولات سیاسی منطقه‌ای و بین‌المللی، با یکدیگر تفاوت اساسی داشتند. پان ترکیسم با تبدیل شدن به ایدئولوژی رسمی دولت ترک‌های جوان پس از ۱۹۱۵، عامل اصلی درگیر شدن عثمانی در جنگ جهانی اول شد و با تکیه بر آلمان‌های

رویکردها و جهت اتحاد ترک‌های جهان قدم به راهی گذاشت که ویرانی و فروپاشی امپراتوری عثمانی را به دنبال آورد. از سوی دیگر ناسیونالیسم عرب نیز که در اوایل قرن بیستم با جریان پان ترکی کشاکش آشتی‌ناپذیر داشت، با شروع جنگ به نیروهای متفقین پیوست و از درون شورشی نظامی را علیه عثمانی به راه انداخت که در ساقط کردن رژیم ترک‌های جوان و فروپاشی عثمانی بسیار مؤثر بود.^۱ برعکس، ناسیونالیسم ایرانی به دلیل برخورداری از سرزمین و دولت خاص خود، راه اعتدال در پیش گرفت و در جریان جنگ جهانی نخست، با گزیدن سیاست بی طرفی، آن‌هم علی‌رغم اینکه سرزمین ایران - به ویژه مناطق غربی، و شمال غربی آن - صحنه کشاکش نیروهای متخاصم جنگ بین‌الملل بود، یکپارچگی سرزمینی و تداوم دولتی خود را تضمین کرد. این ناسیونالیسم در راستای هدف بازسازی نظام سیاسی و توسعه ایران، در سال‌های پس از جنگ جهانی اول زمینه‌های شکل‌گیری دولت مدرن و آغاز فرایند نوسازی را فراهم ساخت. جلوه دیگر تلاش ناسیونالیسم ایرانی در راه توسعه اقتصادی و سیاسی جامعه ایرانی، نهضت ملی شدن صنعت نفت و کشاکش آن با بریتانیا بود که در نوع خود بر سایر اقدامات ناسیونالیستی نسبتاً توسعه‌گرا، نظیر ناسیونالیسم مصری و ملی شدن کانال سوئز در ۱۹۵۶ تأثیر گذاشت.

همین تفاوت ماهیت سه ناسیونالیسم فوق، یعنی ناسیونالیسم «فروپاشنده - الحاق‌گرا»ی عرب و ترک و ناسیونالیسم «نوسازی‌گرای ایرانی»، به تنها جریان ناسیونالیسم عرب و ترک را به سوی «افراط‌گرایی و گسترش طلبی سرزمینی» (برای ادغام سرزمین‌های «هم‌قوم» در کشورهای عربی و ترکیه) کشاند، و ناسیونالیسم ایرانی را همچنان در حالت «اعتدال‌گرایی» نگه داشت، بلکه باعث شد که ناسیونالیست‌های عرب و ترک، در مقایسه با ایران، تلاش بیشتری برای نظریه‌پردازی درباره ماهیت و اهداف ناسیونالیسم خود به عمل آورند. یکی از

۱. رک: مذاکرات محرمانه ماکماهون (نماینده انگلستان) و شریف حسین رهبر

ناسیونالیست‌های عرب، جهت هماهنگی اقدامات نظامی علیه عثمانی در: حمید احمدی،

ریشه‌های بحران در خاورمیانه، تهران، انتشارات کیهان، ۱۳۷۷، صص ۱۳۷-۱۴۹.

عواملی که باعث کثرت کارهای نظری پیرامون ناسیونالیسم عرب و ترک شد، همان ویژگی «پان» بودن و به عبارت دیگر «الحاق‌گرایی» آنها بود، که پان عربیست‌ها و پان ترکیست‌ها را حتی پس از بنیان‌گذاری کشورهای عربی و ترک در رابطه با دست‌یابی به اهداف موردنظر متقاعد نکرد. به همین دلیل بود که نظریه‌پردازان پان عرب و پان ترک، پس از سال‌های جنگ جهانی اول نیز به شرح و بسط ایدئولوژی خود و اصول، برنامه‌ها و اهداف آن، در جهت توجیه الحاق سایر سرزمین‌های کشورهای عربی یا ترکیه دست زدند. ناسیونالیست‌های ایرانی، به دلیل غیرالحاق‌گرایی و توجه به بازسازی اقتصادی-سیاسی نظام و جامعه ایرانی، درصدد نظریه‌پردازی درباره اهداف، اصول و برنامه‌های ناسیونالیسم ایرانی برنیامدند، و تلاش‌های خود را بیشتر در راه مبارزه با استعمار خارجی یا استبداد داخلی معطوف کردند.

ویژگی «پان» و «الحاق‌گرایانه» بعدی ناسیونالیسم عرب و ترک باعث بروز کشمکش‌های درونی در خاورمیانه پس از فروپاشی امپراتوری عثمانی شد، و این سه جریان ناسیونالیستی را در برابر هم قرار داد. نه تنها اعراب و ترک‌ها بر سر برخی سرزمین‌های امپراتوری سابق عثمانی، نظیر ایالت اسکندرون (که ترکیه و سوریه هردو مدعی آن بودند و فرانسوی‌ها در ۱۹۳۹ آن را به ترکیه واگذار کردند) با یکدیگر کشمکش پیدا کردند، بلکه بر سر «الحاق» سایر سرزمین‌های خاورمیانه‌ای با ملت‌های دیگر به نزاع پرداختند. نکته جالب اینجاست که هردو جریان الحاق‌گرا و رمانتیک «پان عربیسم» و «پان ترکیسم»، به بخش‌هایی از سرزمین ایران چشم طمع دوخته و درصدد الحاق آن به جهان عرب یا ترکیه (با امپراتوری رومیایی ترک‌ها) برآمده‌اند. بدین‌گونه بود که «پان عربیسم» در سال‌های پس از دهه ۱۹۲۰، بخش‌های عمده‌ای از ایران، نظیر خوزستان، خلیج فارس و جزایر ایرانی آن، و حتی بلوچستان^۱ را سرزمین‌های عربی می‌خواند و در گفتار و کردار درصدد الحاق آنها به

۱. پان عربیست‌های افراطی، نظیر رژیم بعث عراق و ریاض نجیب‌الدین پرهنگر عرب ساکن پاریس، با سرهم‌بندی برخی مسائل تاریخی مدعی عرب‌بودن بلوچستان شده و خواستار تلاش گسترده اعراب برای رهاسازی بلوچستان از خاک ایران و اعاده هویت به اصطلاح عربی

جهان غرب بود. از سوی دیگر «پان ترکیسم»، ترک‌زبان بودن بخش‌هایی از مناطق ایران را و سبب‌های در جهت آرمان‌های الحاق‌گرایانه قرار داد، و در مقاطع مختلف تاریخی در صدد الحاق آنها برآمد. همین الحاق‌گرایی دو جریان «پان عربیسم» و «پان ترکیسم» و دعاوی آنها دربارهٔ سرزمین‌های ایرانی باعث شد که بعدها یک جریان کوچک «پان ایرانی» از درون ناسیونالیسم ایرانی ظهور کند و به دعاوی الحاق‌گرایانهٔ فوق پاسخ گوید. بدین ترتیب «پان ایرانیسم» نه به‌عنوان یک جریان اولیه و ذاتی ناسیونالیسم ایرانی، بلکه به‌عنوان یک حرکت ثانوی و در پاسخ به دعاوی ارضی و توسعه‌طلبی پان عربیسم و پان ترکیسم نسبت به ایران ظهور کرد.^۱ با این‌همه این جریان «پان ایرانی» در مقایسه با دو جریان دیگر پان عربی و پان ترکی، معتدل‌تر بوده و بیشتر موضع تدافعی و فرهنگی داشته است تا تهاجمی و «الحاق‌گرا».^۲

آن شده‌اند. در این باره ر.ک.: حمید احمدی، قومیت و قوم‌گرایی در ایران، افسانه و واقعیت، تهران، نشر نی، ۱۳۷۹، صص ۳۲۳-۳۲۵.

۱. محمود افشار یکی از ناسیونالیست‌های ایرانی، در یکی از مقالات خود، به روشنی توضیح می‌دهد که پان ایرانیسم تحت تأثیر اندیشه‌های الحاق‌گرایانهٔ پان ترکیسم و پان تورانیسم به وجود آمد. وی ضمن توضیح تلاش‌های الحاق‌گرایانهٔ پان ترکیست‌ها علیه ایران، در اروپا، عثمانی و ترکیه نوین، می‌گوید: «من از همان ایام تحصیل و معاشرت با عثمانی‌ها کاملاً به افکار (پان تورانیست) و ضد ایرانی آنها پی بردم و می‌توانم بگویم که (پان ایرانیسم) را من از (پان تورانیسم) آموختم». ر.ک.: دکتر محمود افشار یزدی، گنجینهٔ مقالات، جلد اول، مقالات سیاسی یا سیاست‌نامه جدید، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، ۱۳۶۸، ص ۵۲۸.

۲. نمونهٔ اندیشهٔ پان ایرانیسم معتدل و مخالف الحاق‌گرایی را می‌توان در نوشته‌های دکتر محمود افشار پیدا کرد. وی با صراحت تمام هرگونه اندیشه و گرایش الحاق‌گرایانه از سوی ایرانی‌ها را رد کرده است. وی در جایی ضمن مخالفت شدید با الحاق‌گرایی می‌گوید: «در این کشور نظر خود را نسبت به پان ایرانیسم روشن می‌کنم. سابقن هم راجع به «هفده شهر قفقاز» و دیگر نقاط خارج از حدود کنونی ایران در کتاب سیاست اروپا و محلهٔ آینده و دیگر جراید نویسم که ایران نباید نسبت به آنها نظر سیاسی و ارضی داشته باشد... نوشتن مقالاتی از این نوع و بلندپروازی‌های بیهوده جز ایجاد سوءتفاهم در میان همسایگان ما، و به ضرر ایران، نتیجه‌ای ندارد». ر.ک.: دکتر محمود افشار یزدی، افغان‌نامه، جلد سوم، تهران: بنیاد موقوفات دکتر افشار، ۱۳۸۵، صص ۴۷۸-۴۷۹، و نیز صص ۴۷۵-۴۸۸.

حجم آثار و پژوهش‌های مربوط به دو جریان فکری سیاسی پان عربیسم و پان ترکیسم در سطح جهانی یکسان نبوده است. در حالی که پیرامون پان ترکیسم آثار بسیار محدودی در جهان انتشار یافته است، حجم آثار و پژوهش‌های مربوط به ناسیونالیسم عرب و پان عربیسم، چه به زبان‌های غربی و چه عربی، به مراتب بیشتر از آثار مربوط به ناسیونالیسم ترک است. شاید یکی از دلایل عمده این توجه اندک به جریان پان ترکی، به جنبه‌های شدیداً رمانتیک، انزوا و غیرواقعی بودن این ایدئولوژی برگردد. به عبارت دیگر در مقایسه با پان عربیسم و ناسیونالیسم عرب، که اهداف و دعاهای آن ملموس‌تر بوده و بنیادی واقع‌گرایانه‌تر داشته است، پان ترکیسم به شدت جنبه رمانتیک داشته و از نظر پژوهشگران و محققان جهانی دارای بنیان‌های واقع‌گرایانه تاریخی نیست که بتوان درباره آن به پژوهش پرداخت. بدین خاطر است که در مقایسه با آثار مربوط به ناسیونالیسم عرب و پان عربیسم، تعداد آثار پژوهشگرانه مربوط به ناسیونالیسم ترک و به ویژه نوع «پان ترکیسم» آن بسیار محدود است، و کمتر محققان پیرامون آن به کنکاش پرداخته است. گرچه حجم مقالات پراکنده مربوط به پان ترکیسم تا حدی درخور توجه است، اما تعداد کتاب‌های موجود پیرامون آن به مراتب کمتر بوده است. این به ویژه در رابطه با اثری که جریان فکری سیاسی پان ترکیسم را از آغاز تاکنون مورد تجزیه و تحلیل قرار دهد صادق بوده است، چرا که به استثنای اثر کنونی، هیچ کتاب جامعی پیرامون پان ترکیسم در جهان غرب انتشار نیافته است. محدود آثار موجود پیرامون پان ترکیسم که به صورت کتاب انتشار یافته، بیشتر مربوط به سال‌های آغازین ظهور پان ترکیسم تا اواسط دهه ۱۹۲۰ بوده است. شاید عمده‌ترین این آثار کتاب معروف زاره‌وند^۱ بود، که در ۱۹۲۴ انتشار یافت و شرح دقیق و خوبی از پان ترکیسم و فعالیت‌های آن ارائه می‌داد. اما پس از گذشت حدود ۸۰ سال از انتشار این کتاب، به اثر جامعی نیاز بود که سیر تحول پان ترکیسم را از آغاز تاکنون بررسی کند.

بدون شک مهم‌ترین و به عبارتی تنها اثر جامع مربوط به پان ترکیسم، کتابی

۱. درباره این کتاب و ترجمه فارسی آن رک: منبع شماره ۲، فصل ۱، ص ۴۹ همین کتاب.

است که ترجمه آن از نظر خوانندگان ایرانی می‌گذرد. گسترش فعالیت‌های جریان‌های پان‌ترکیستی در منطقه پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و استقلال کشورهای قفقاز و آسیای میانه، و تلاش‌های رسمی دولت ترکیه و در کنار آن جمهوری آذربایجان برای پیشبرد پروژه پان‌ترکی، و ارتباطی که این‌گونه تلاش‌ها می‌تواند با منافع ملی ایران در سطح داخلی و منطقه‌ای داشته باشد، ضرورت شناخت بیشتر و گسترده‌تر جریان پان‌ترکی را دوچندان کرد. طبیعی بود که علی‌رغم وجود برخی مقالات پژوهشی خوب و آگاهی‌بخش نویسندگان ایرانی، درباره پان‌ترکیسم^۱، به اثر جامع‌تری نیاز می‌رفت که ابعاد این پدیده را با شرح و بسط دقیق‌تری به خوانندگان ایرانی معرفی کند.

با توجه به همین ضرورت بود که مترجم به برگردان اثر کنونی به فارسی، که در واقع تنهاترین و معتبرترین اثر پیرامون پان‌ترکیسم در سطح جهانی است، اقدام کرد. این کتاب توسط جیکوب لاندو استاد سابق مطالعات خاورمیانه دانشگاه عبری بیت‌المقدس در سال ۱۹۸۴ نوشته شد و در سال ۱۹۹۵ پس از تحولات جدید ناشی از فروپاشی شوروی و احیای مجله پان‌ترکیسم و تبدیل آن به ایدئولوژی نیمه‌رسمی دولت ترکیه و ایدئولوژی رسمی جمهوری آذربایجان، تجدیدچاپ شد. جیکوب لاندو با تسلط به زبان‌های ترکی، روسی، آلمانی، عربی و البته انگلیسی و استفاده از آرشیوهای گوناگون ترکیه عثمانی و جدید، روسیه شوروی و آلمان، اثری ارائه داده که کمتر پژوهشگری توان انجام آن را داشته است. در واقع کتاب کنونی از سوی تمامی پژوهشگرانی که درباره پان‌ترکیسم به نوشتن

۱. عمده‌ترین آثار پژوهشگران ایرانی پیرامون پان‌ترکیسم به شرح زیر است:

عنايت‌الله رضاء، «ترکان، پان‌ترکیسم و پان‌تورانیسم»، اطلاعات سیاسی-اقتصادی، شماره‌های ۵۸-۵۷ (خرداد و تیر ۱۳۷۱)؛ کاوه بیات، «ناسیونالیسم ترک و ریشه‌های تاریخی آن»، نگاه نو، شماره ۴ (دی ۱۳۷۰)؛ کاوه بیات، «مقدمه» در آذربایجان در موج‌خیز تاریخ، تهران، شماره ۱۳۷۹، حمید احمدی، «ایران و استراتژی پان‌ترکیسم پس از فروپاشی شوروی»، مجموعه مقالات همایش تاریخی و ادبی فراق، تبریز، گردآورنده: دکتر محبوب طالعی، مؤسسه فرهنگی اران، ۱۳۸۱؛ نادر انتخابی، «از عثمانی‌گری تا تورانی‌گری، خاستگاه و نقش تاریخی ناسیونالیسم ترک»، نگاه نو، شماره ۱۶ (مهر و آبان ۱۳۷۲).

ماهیت ایدئولوژی پان ترکی، با وجود برخی تفاوت‌ها، همان ویژگی چند مکتب دیگر پان را دارد. این ایدئولوژی با توجه به دامنه گسترده جاه‌طلبی‌ها و احساس نیرومند نسبت به سرنوشت خود، جنبه رمانتیک دارد و به پان‌رژمنیسم، پان‌اسلاویسم، پان‌عربیسم، و صهیونیسم شبیه است و از نظر جهان بینی سیاه و سفید خود، تنها «خیلی خوب» و «قطعاً شریر» را می‌بیند.

گرایش نژادی در نوشته‌های نژادپرستانه نویسندگان پان ترکیست دهه ۱۹۳۰ به حد اغراق رسید. و آنها احتمالاً تحت نفوذ‌های همیشگی بر برتری‌های نژاد ترک پافشاری می‌کردند. از بررسی نوشته‌ها، گفتار و کردار پان‌ترکیست‌ها چنین برمی‌آید که پان‌ترکیسم همیشه یک جنبش کوچک نخبه‌گرای تحت رهبری روشنفکران بوده و دانشجویان و برخی شهرنشینان طبقه متوسط از آن حمایت کرده‌اند و تعداد اعضای آن احتمالاً به چند صد نفر تا چند هزار نفر بیشتر نمی‌رسیده است. علاوه بر این پان‌ترکیست‌ها به دلیل ماهیت ویژه و تعداد کم اعضا (همانند سایر جنبش‌های پان) بیشتر از تبلیغات نوشتاری بهره می‌بردند، یعنی انتشار جزوه‌ها و نشریات بسیار متعدد، گردهمایی‌های فرهنگی و هنری همراه با ایراد سخنرانی‌ها، موسیقی و نمایش مکمل این نشریات بودند. نه این کارها، و نه برپایی کنگره‌ها و سازمان‌دهی تظاهرات هیچ‌کدام پان‌ترکیست‌ها را قادر ساخت تا به یک جنبش مهم توده‌ای که ارزشی آن را داشتند، تبدیل شوند.

با توسعه و تحول ایدئولوژی پان ترکی، این ایدئولوژی بیش از پیش و به‌طور آشکار الحاق‌گرا شد. یعنی نخست به ضرورت محافظت از گروه‌های ترک‌تبار خارج اشاره کرد، و سپس برای کمک به رهایی و وحدت آنها، با یکدیگر و آنگاه وحدت با ترکیه، دست به تلاش زد. پان‌ترکیست‌ها بارها و بارها درباره تشکیل یک «ترکیه بزرگ» از مدیترانه تا اقیانوس آرام سخن گفته‌اند.

ISBN 964-312-679-X

9 789643 126797

نشرنی